

М. В. Шульгіна*Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара***ПЕРЕДУМОВИ І ВИТОКИ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ ГЕОПОЛІТИКИ**

Розглядаються проблеми виникнення цивілізаційної геополітики як науки, її витоки, передумови становлення, актуальність її прикладного характеру для сучасного світоустрою. Описано ідейні течії цивілізаційної геополітики, а також фактори, які висунули її на передній план, особливо після завершення «холодної війни». Особливу увагу приділено концепції С. Хантінгтона, а також історичним умовам зародження цивілізаційної геополітики.

Ключові слова: геополітика, цивілізація, простір, цивілізаційна геополітика, С. Хантінгтон.

Актуальність даної роботи зумовлена тим, що роль геополітики як науки про просторові відносини між державами різко зросла в сучасному світі. Це зумовлено справжньою геополітичною революцією, пов'язаною з розпадом біполярної моделі світу і бажанням ряду країн визначити свій новий міжнародний статус у зв'язку з переосмисленням своєї цивілізаційної ідентичності. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває вивчення цивілізаційної геополітики та цивілізаційного бачення світу, що на ній ґрунтується.

Крах біполярної системи відкрив шлях для безперешкодного розвитку уніфікаційних процесів в економіці та політиці, які перетворюють світ у глобальну цивілізаційну цілісність. Але даний процес супроводжується зіткненням цивілізацій, яке відбувається не тільки на рівні військового протистояння чи економічної експансії, але, перш за все, на рівні протистояння і придушення духовних складових і доміант локальних цивілізацій. За подібних обставин особливу значимість набуває геополітика як інструмент цивілізаційного виміру світу. Адже всяка цивілізація має своє територіальне ядро, в якому утворюються її головні цінності, де проживає стабільна більшість носіїв даної культури. Тому геополітичний аналіз не може абстрагуватися від власне цивілізаційних вимірів.

В останній чверті ХХ – початку ХХІ ст., коли відбувається перехід від індустріальної цивілізації до постіндустріальної, закладаються основи інтегрального соціокультурного ладу, проблема цивілізацій, циклів і криз в їх динаміці знову опиняється в центрі уваги вчених, отримує розвиток цивілізаційна школа, яка заявила про себе чималим числом монографій і прогнозів, проведених конференцій та дискусій.

Мета – розкрити основні передумови становлення цивілізаційної геополітики, її витоки, розкрити значення історичних факторів, що відбуваються на поч. ХХ ст., які дали поштовх розвитку цивілізаційної геополітики і посиленню її актуальності як прикладної дисципліни, пов'язаної з цивілізаційним контролем над простором.

У другій половині ХVІІІ і протягом усього ХІХ ст. теорію цивілізацій активно розробляли західноєвропейські історики, філософи, соціологи. Склалися три потужні наукові школи – французька, англійська та німецька.

Шлях до цивілізаційної геополітики проходить через класичну західноєвропейську думку. Тут найбільшого успіху досягли німецькі філософи. Поки Британська імперія підкорювала географічні горизонти і заселяла англійцями Ойкумену, німецькі філософи штурмували незнані вершини внутрішнього світу людини. У роздрібненій Німеччині не було слов'янського простору безмежних горизонтів, кордони тіснили з усіх боків численні князівства. І щоб укорінитися в просторі думки, філософія звертається до ґрунту. Серед безлічі блискучих імен, які народилися на німецькій землі і проклали шлях до геофілософії як методологічної основи цивілізаційної геополітики, необхідно виділити, перш за все, Канта, Гете, Ніцше, Гуссерля і Хайдеггера.

У «Критиці чистого розуму» та інших творах Канта містяться важливі елементи географії. Філософ розрізняє поняття «поле», «територія» і «область» подій. Це географія чистого Розуму. Імануїл Кант вважав, що концепція Землі як місця мешкання людства є необхідним елементом філософського підходу. Тільки великий

учений, який з'єднав у собі філософа і географа, вивчав духовні і земні горизонти, зміг сформулювати уявлення про іманентний і трансцендентний світ, в якому географічні поняття органічно зливаються з філософськими. В основі відкритої Кантом «країни пізнання» лежала ідея множинності світів у точці. Множинність світів породжує безмежні комунікації та можливості географії [1, с. 87–91].

Ніцше заклав основи геофілософії, зробивши спробу визначити національні риси французької, англійської та німецької філософії. Але чому інші європейські країни виявилися не здатними до спільного вироблення філософії? Наприклад, в італійських містах-державах зародилися ранньокапіталістичні відносини, малася морська міць та інші передумови для високої філософії, але «дива» не сталося. Тут для філософії бракувало «середовища», а мислителі залишалися самотніми «кометами», спалюваними державою.

Ніцше говорить про те, що древнім грекам, відкритим до зовнішнього світу, загрожувала небезпека, якої піддаємось ми, загинути від затоплення чужим і минулим – «історією». Але еллінська культура відбулася. Вона протягом тривалого часу являла хаотичне нагромадження чужоземних форм і понять.

Виходячи з кантовської ідеї множинності світів у точці і уявлень Ніцше про філософію, якій бракує «середовища», мислителі звертаються до «грунту», не підозрюючи, яка grimуча суміш може бути утворена філософією і політикою, витікаючої з географічної доктрини.

У кінці ХХ століття, коли зросла актуальність геофілософії, європейські традиції просторового мислення знайшли логічне завершення у фундаменті цивілізаційної геополітики як самостійної наукової дисципліни. Видатні французькі мислителі – філософ Жиль Дельоз і психоаналітик Фелікс Гваттари у виданій в 1991 році спільній праці «Що таке філософія?» розширили горизонти просторового мислення. До цієї проблеми Дельоз вже звертався в «Логіці сенсу» та інших своїх книгах. Він не тільки ввів до наукового обігу термін «геофілософія», але і продовжив будувати її фундамент на традиціях західноєвропейської думки. Сам французький мислитель, не применшуючи значення Іммануїла Канта, поставив біля витоків геофілософії Фрідріха Ніцше. На думку мислителів, новою потужною зброєю проти різних форм історичної свідомості служить геофілософія, витoki якої лежать у досвіді освоєння земних просторів [2, с. 54].

Сучасні доктрини національної безпеки не можуть обмежуватися набором військово-політичних та економічних чинників, а зобов'язані включати цивілізаційний підхід.

Цивілізаційна геополітика – геополітика, перемагаюча традиційну обмеженість географічного та економічного детермінізму за рахунок розширення набору базисних факторів, що визначають поведінку держав на міжнародній арені. На відміну від формаційного підходу робить наголос на стійкості культурно-генетичних кодів і архетипів. Історія свідчить, що світові цивілізації здатні встояти проти будь-якого зовнішнього виклику, якщо зберігаються її менталітет і моральні цінності.

Філософ історії Арнольд Тойнбі говорить про те, що життєздатність цивілізації визначається можливістю послідовного освоєння життєвого середовища та розвитком духовного начала (творчої енергії) у всіх видах людської діяльності. В останні п'ятсот років західноєвропейська цивілізація захопила пріоритет в області культурного і політичного проникнення до інших регіонів Землі, що знайшло відображення в геополітиці європоцентризму. Невдача оттаманської облоги Відня 1683 р. поклала кінець вирішального впливу Сходу на західну цивілізацію. Тільки після Другої світової війни Радянський Союз і східні держави (Японія і Китай) знову отримали головні ролі на арені світової політики, але не в рамках західного світу. Нове співвідношення сил на міжнародній арені висунуло проблему контактів між цивілізаціями. Таке трактування А. Тойнбі історичного розвитку набуло актуальності після розпаду СРСР, коли в умовах поліцентризму проблеми рубіжної комунікативності між цивілізаціями набувають особливої злободенності. Відкритість до інших культур не повинна зводитися до сліпого запозичення чужих традицій. Запозичений елемент, позбувшись зв'язку з рідним ґрунтом (традиціями), може почати в новому середовищі руйнівну роботу.

У рамках даного дослідження також слід зазначити, що незважаючи на різноманітність визначень і розуміння змісту цивілізації, всіх дослідників – прихильників цивілізаційного підходу об'єднує заперечення єдності людського суспільства і, відповідно, загальної людської історії. У кращому випадку, вони готові розглядати історію окремих культурно-історичних типів суспільств поза зв'язку їх один з одним. Арнольд Тойнбі знайшов в історії 21 основний тип цивілізацій, О. Шпенглер – 8, а великий російський історик Н. Я. Данілевський – 11.

Ці роботи слугували матеріалом для порівняльного аналізу в даному дослідженні – на предмет виявлення основних положень цивілізаційного підходу. Вивчення проводилося на трьох взаємозалежних рівнях: теоретичному, конкретно-історичному і особистісному, і подібне рішення показало можливість якісно нового погляду на теорію і практику історичного процесу через призму цивілізаційного підходу. Підстави цивілізаційного підходу в працях Леонтєва, Данілевського, Шпенглера і Тойнбі, значною мірою, є результатом їх особистого релігійного та державного досвіду. Наприклад, не викликає сумнівів ортодоксальна православність Леонтєва і Данілевського. Точно також, при аналізі особистої участі засновників цивілізаційного підходу в державній службі, можна констатувати неабиякий масштаб їх діяльності. Це відноситься до Леонтєва, який значною мірою відповідає ідеалу дипломата, до Данілевського, чий теоретичні розробки та експедиційні звіти отримали реальне втілення в державному житті Росії, до Шпенглера, який залишився в історії єдиним у Третьюму Рейху автором, послідовно виступаючого із критикою нацизму, і до Тойнбі, службу якого також можна назвати еталоном вченої діяльності, спрямованої на користь міжцивілізаційних відносин.

Усе частіше дослідники звертають увагу на дивне співзвуччя поглядів між різними засновниками цивілізаційного підходу, і часто роблять висновки про наявність не тільки впливів, але і запозичень. Однак наявний матеріал показує, що, незважаючи на відому частку впливів, світогляд кожного із засновників цивілізаційного підходу, безумовно, самобутній, незалежний та унікальний. Це вірно, зокрема, щодо Леонтєва, який прийшов до обґрунтування теорії розвитку незалежно від Данілевського, і це вірно щодо Шпенглера, схожим чином розробившого власну теорію, без істотних запозичень з праць своїх попередників [3, с.72–78].

Поряд з особистісними характеристиками розглянутих авторів, значну роль у становленні цивілізаційного підходу треба визнати за характеристиками тієї епохи, представниками якої вони були. Виявлення сутнісних якостей даного наукового напрямку представляється прерогативою саме спільного розгляду праць Леонтєва, Данілевського, Шпенглера і Тойнбі, покликаною показати не стільки одиничні властивості світогляду кожного з них, скільки унікальний характер світогляду групи мислителів, склад якої виявлено на підставі сукупності ознак їхньої спадщини. Це дозволяє говорити про зародження цивілізаційного підходу як закономірного явища в розвитку сучасного глобального світопорядку.

Після завершення світового порядку двох наддержав у наукових колах розгорнулася дискусія щодо характеру конфліктів і воєн у багатополлярному світі, і саме в цей період посилюється інтерес та актуальність цивілізаційної геополітики. У 1993 р. американський політолог Семюел П. Хантінгтон виступив з гучною статтею «Зіткнення цивілізацій», а в 1996 році була опублікована об'ємна книга «Зіткнення цивілізацій і перебудова світового порядку». У свій час питання міжнародної безпеки в цивілізаційну площину перевів саме С. Хантінгтон. Лейтмотивом концепції Хантінгтона стала теза: якщо ХХ ст. було століттям протистояння ідеологій, то ХХІ ст. стане століттям зіткнення цивілізацій і релігій. Вчений пише: «У світі після холодної війни найважливіші відмінності між народами – не ідеологічні, політичні чи економічні, а культурні» [4, с. 35].

Цивілізаційні відмінності більш фундаментальні, ніж відмінності між політичними та ідеологічними режимами. Релігія розділяє людей сильніше, ніж їх етнічна приналежність. Якщо під час «холодної війни» світ був розділений за політекономічними ознаками на капіталістичні, соціалістичні і країни, що розвиваються, то в даний час все більшого значення набуває угруповання країн за етнокультур-

турними особливостями. Історія людства повертається до історії цивілізацій.

Стан сучасного світу визначається цивілізаціями: західною, конфуціанською, японською, ісламською, індуїстською, слов'яно-православною, латиноамериканською й, можливо, африканською. У наступаючому столітті зіткнення цивілізацій стане домінуючим чинником світової політики.

Основна ідея роботи Самюеля Хантінгтона «Зіткнення цивілізацій» полягає у твердженні, що в світі після «холодної війни» культура і різні види культурної ідентифікації (які на самому широкому рівні є ідентифікацією цивілізацій) визначають моделі згуртованості, дезінтеграції і конфлікту. С. Хантінгтон вказує на те, що у період «холодної війни» глобальна політика була біполярною: світ ділився на два крупних блоки, перший представляли США разом з іншими процвітаючими могутніми державами, а другий – СРСР і небагаті соціалістичні країни. Існував ще один блок, що складався з країн «третього світу», бідних, політично нестабільних держав, але вони не представляли геополітичної важливості, боротьба за світове панування, ідеологічне, економічне, військове, велася між США, які створили НАТО, і СРСР, що об'єднав усі соціалістичні країни в організацію Варшавського договору. Але в 1991 році Радянський Союз, а разом з ним і соціалістичний табір, перестав існувати. Здавалося б, США стали єдиною панівною державою, здатною переробити на свій лад увесь інший світ, але, на думку С. Хантінгтона, ситуація йде трохи інакше.

Після «холодної війни» відбулися зміни в ідентифікації народів, для них все більш важливою стає не класова, політична, правова, а культурна ідентифікація. Саме в цей період, цивілізаційна геополітика придбала особливу актуальність як прикладна дисципліна. Світ і глобальна політика стали багатополосними і поліцивілізаційними. Таким чином, С. Хантінгтон приходять до висновку, що вся людська історія – це історія цивілізацій, які в даний час набувають все більшого значення. Він називає цивілізацією найбільше «ми», всередині якого кожен відчуває себе в культурному плані як вдома і відрізняє себе від всіх інших «вони». Цивілізація являє собою найвищу культурну цілісність. Якщо вона складається з країн, у цих країн будуть більш тісні взаємини, ніж у держав, які не належать до цієї цивілізації. Вони можуть часто битися і будуть частіше вести дипломатичні переговори. Вони будуть мати більший ступінь економічної взаємозалежності. Естетичні і філософські течії будуть, у такому випадку, взаємно проникаючими.

С. Хантінгтон вважає, що після розпаду СРСР взаємини між цивілізаціями являють собою безперервний, всепоглинаючий, односпрямований вплив Заходу на всі інші цивілізації. Завдяки таким чисто західним явищам як модернізація і вестернізація він претендує на те, щоб стати універсальною цивілізацією, тобто якимсь культурним об'єднанням, цінності, вірування, порядки, традиції та інститути якого приймаються людьми всього світу. Такими цінностями стають мова, релігія, демократія, безпека, інформаційні технології та інше. Тобто Захід націлений на експансію інших цивілізацій для того щоб здійснити своє світове панування. Але С. Хантінгтон вказує і на інший не менш важливий факт: мірі проведення Західною цивілізацією політики універсалізму, не-західні суспільства все більше розуміють, що у них особлива етнічна самосвідомість, що дає їм можливість протистояти експансії Заходу, запозичувати найкраще, що у нього є, але при цьому зберегти і розвивати свою культурну ідентичність. Вони висувають наступне гасло – «Ми будемо сучасними, але не станемо вами».

Всесвітня статистика вказує на те, що ресурси Заходу виснажуються: знижується економічне зростання, зменшується чисельність населення, посилюється соціальна дезінтеграція суспільства, зростає рівень злочинності і в цілому відбувається деморалізація західних цінностей. Тому з'являються цивілізації, які досягли того рівня розвитку, насамперед економічного, військового, культурного, який дозволяє їм кинути виклик Заходу. І цими цивілізаціями є Іслам і Азія (перш за все – Китай). В Азії в даний час відбувається стрімке економічне зростання, що дає їй реальний шанс змінити співвідношення цивілізаційних сил на свою користь. На Сході ж спостерігається швидке зростання мусульманського населення, а зна-

чить збільшення прихильників цінностей ісламу, особливо серед молоді, з його войовничістю, енергією, відданістю своїй культурі і вірі. Таким чином, Ісламська цивілізація також є серйозним претендентом на роль країни-гегемона, панівною у всьому світі.

Проаналізувавши геополітичну ситуацію в світі, виділивши основні цивілізаційні типи, Самюель Хантінгтон приходять до висновку, що найближчим часом суспільство чекає низка досить великих конфліктів між групами різних цивілізацій за право визначати напрями глобальної політики. Ще в своїй статті він пише: «Я вважаю, що в світі, що народжується, основним джерелом конфліктів буде вже не ідеологія і не економіка. Найважливіші кордони, що розділяють людство, і переважні джерела конфліктів визначатимуться культурою. Нація-держава залишиться головною дійовою особою в міжнародних справах, але найбільш значущі конфлікти глобальної політики будуть розгортатися між націями і групами, що належать до різних цивілізацій. Зіткнення цивілізацій стане домінуючим чинником світової політики. Лінії розлому між цивілізаціями – це і є лінії майбутніх фронтів» [4, с. 37].

Тенденція до збереження однополярності світу (в т. ч. в цивілізаційному плані – шляхом домінування «Заходу»), посилення взаємозалежності і навіть часткова уніфікація культур, все більше поширення західних життєвих принципів у всьому світі викликають невдоволення і протидію з боку тих, хто відстоює право на власний соціокультурний і соціополітичний розвиток. Воно знаходить різні форми – від антиглобалістських акцій до збройних конфліктів і тероризму і наполегливо вимагає вироблення ефективних рішень. Найбільш жорсткою реакцією цивілізаційної протидії впливу виступає тероризм, по відношенню до якого виявляються беззахисними навіть найсильніші держави домінуючої цивілізації Заходу.

Незважаючи на те, що розробка проблем національної та міжнародної безпеки останнім часом хвилює все більше число політологів-теоретиків і практичних політиків, досі не вироблено єдиного розуміння цивілізаційної безпеки, не виявлено її базові структурні елементи і її «об'єктивні» показники, спираючись на які можна було б з упевненістю говорити про реалії цивілізаційної безпеки в сучасному світовому співтоваристві.

Усвідомлення цінності і взаємозалежності всіх частин сучасного світу змушує по-новому поглянути на проблему цивілізаційної безпеки. Вона не може бути зведена до національної або міжнародної, але повинна бути доповнена цивілізаційною компонентою. Розробці ефективного механізму аналітичного забезпечення вирішення сучасних проблем міжнародної безпеки має передувати проведення цивілізаційних досліджень у рамках нового концептуального підходу, що дозволить адекватно відображати культурно-історичні особливості і довгострокові, спадкоємні тенденції світового розвитку з урахуванням специфіки сучасних глобальних і регіональних процесів.

Роблячи висновки зазначу, що до витоків цивілізаційної геополітики як наукової течії та прикладної дисципліни можна віднести, по-перше, західноєвропейську німецьку філософсько-політичну думку, яка зверталася до ґрунту та географічної доктрини, ідеї її представників знаходили подальше обґрунтування й на поч. ХХ ст.; по-друге, після завершення Другої світової війни нове співвідношення сил на міжнародній арені висунуло проблему контактів між цивілізаціями; по-третє, після «холодної війни» відбулися зміни в ідентифікації народів, для них все більш важливою стає культурна ідентифікація, актуалізувалась проблема конфліктів між цивілізаціями саме на культурному підґрунті, що потребує більшого наукового та практичного осмислення. Саме в цей період цивілізаційна геополітика придбала особливу актуальність як прикладна дисципліна, що переймається проблемами контролю над простором та цивілізаційною безпекою.

Бібліографічні посилання

1. Дергачев В. Цивилизационная геополитика. / В. Дергачев // Научная монография. – Одесса: ИПРЭЭИ НАНУ, 2003. – 262 с.

2. Комлева Н. А. Геополитическое сжатие / Н. А. Комлева // Мировая экономика и международные отношения. – 2003. – № 2. – С. 61-65.

3. Панарин А. С. Философия политики / А. С. Панарин – М.: «Наука», 1994. – 201 с.

4. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? / С. Хантингтон // Полис. – 1994. – № 1. – С. 33–48.

Шульгина М. В. Предпосылки и истоки цивилизационной геополитики.

Рассматриваются проблемы возникновения цивилизационной геополитики как науки, ее истоки, предпосылки становления и актуальность ее прикладного характера для современного мироустройства. Описаны идейные течения цивилизационной геополитики, а также факторы, выдвинувшие ее на передний план, в особенности, после завершения «холодной войны». Особое внимание уделено концепции С. Хантингтона, а также историческим условиям ее происхождения.

Ключевые слова: геополитика, цивилизация, пространство, цивилизационная геополитика, С. Хантингтон.

Shulgina M. Background and origins of civilization geopolitics.

The problems of origin of civilization geopolitics as sciences, its sources, becoming pre-conditions and actuality of its applied character for modern world order are examined in the article. The ideological flows of civilization geopolitics, and also factors, pulling out it on a foreground, are described, in particular case after completion of «cold war». The special attention is spared to S. Huntington conception, and also to the historical terms of its origin.

In the article talked that a situation, arising up as a result of drastic alternations on a world political arena after disintegration of the socialistic system, was in a great deal instrumental in the crisis of before prevailing theories - by a structure and tekhnocratic, that was instrumental in an address to other theories, in particular by civilization.

In the article preconditions of origin of civilization geopolitics are examined as a scientific flow. Exactly geophilosophy became the scientific pre-flow of civilization geopolitics. The looks of Leont'ev, Danilevskiy, Shpengler and Toynbi, are examined in the article, which talked about the origin of civilization approach as appropriate phenomenon in development of modern global world order.

Except for personality descriptions of the authors playing a role in becoming of civilization approach mentioned above, in the article examined descriptions of that epoch the representatives of which they were.

After World war II Soviet Union and east states (Japan and China) again got leading roles on the arena of worldwide policy, but not within the framework of the western world. New correlation of forces in the international arena pulled out the problem of contacts between civilizations.

By actual research material for writing of this work did the publication of S. Huntington «The Clash of civilizations?», in which analyze historical preconditions of becoming of civilization geopolitics and its practical value are for international relations.

Exactly after completion of «cold war» changes happened in authentication of people, for them all bole becomes important not class, political, legal, and cultural authentication. In this period civilization geopolitics purchased the special actuality as the applied discipline. The world and global policy became multipolar and polycivilizational.

Thus, S. Huntington came to the conclusion, that all human history is history of civilizations which acquire all greater value presently.

Keywords: geopolitics, civilization, space, civilization geopolitics, S. Huntington.

Надійшла до редколегії 21.01.2013 р.

УДК 323:321

Г. В. Щолокова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЄВРОПЕЙСЬКА ПУБЛІЧНА СФЕРА: ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Розглядаються основні підходи до визначення сутності європейської публічної сфери, аналізується проблема її співвідношення із публічними сферами країн, які входять до складу ЄС.

Ключові слова: європейська публічна сфера, європейський демос, наднаціональна ідентичність, європеїзація національних публічних сфер держав-членів ЄС.

Європейська публічна сфера все частіше стає предметом уваги вчених. При цьому, саме питання щодо наявності європейської публічної сфери, з одного боку, є дискусійним (частина дослідників говорить про її відсутність), а з іншого – важ-